

Чаа чыл таварыштыр Силерин байыр чедириникиннери база Тывага кээр дугайында чалааңары алганын бадыткадым. Байыр чедириникиннер болгаш чалааңар дээш Силерге өөрүп четтиргеним илеретип база ол арганы ажылгаар бодаан ийик мен. Россия Федерациязынын сарыг шажынын республикаларыга, оон иштинде Тывага, бо чылдын

август, сентябрь айларда баарын планнап алган мен кижик мен. Бо албан-чорун болгаш кижилер-биле харылзажып чугаалажыр дээш четтикпейн манап тур мен. Силерин-биле ужуражырын база четтикпейн манап ор мен. Тейлевишаан, эки күзелдерим илереттим, Силеринг ыдыктыг далай-лама. 2001 чылдын февраль 21.

ПРЕЗИДЕНТИНИҢ АЖЫЛ-АЛБАНЫ ТАРААЖЫЛАР ҮРЕЗИНИНГ БОЛУР

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактын Москвага үш хонук сургакчылаашкыны үре-түнелдиг болган.

Ш. Д. Ооржак РФ-тин Чазак Даргазынын оралакчызы, Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызынын сайды А. В. Гордеев-биле ужурашкан, кол айтырыгны шийтирилээн. Часкы хову ажылдарын чорударына үрезинер, кыварчаар материалдар саткып алыры-биле Тывага 15 млн. рубльди үзүп бээрин Алексей Васильевич аазаан.

Ш. Д. Ооржак Россиянын энергетика сайдызынын бирги оралакчызы К. Д. Авалишвили-биле база ужурашкан. Келир кыштын дугайын амдаң Эгеп бодаарын аңаа чугаалашкан. Республиканын хөмүр-даш тывыкчыларын үшак манаас. "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайында хөмүр-даш черинин кырын чарып белеткээр 1,5 катап өскөн азы 4,5 миллион кубометр болган. Россиянын Энергетика яамызынын деңнелинге хурал эрттиргеш, Тыванын хөмүр-дашчыларын айтырып чугаалажырын, оларга дузалаарын Курам Джамалович аазаан.

Ш. Д. Ооржактын А. Б. Чубайс-биле ужуражышкыны (аңаа "Красноярскэнерго" ууртукчузу М. В. Кузичев база киришкен) үре-түнелдиг эркен. "Тываэнерго" кадрлар, сан-хөө, тарифтер дугайында айтырыгларны аңаа көдүргөн.

—Тывага электри энергия-зынга тарифтерни моон соңгаар өстүрерини кандыг-даа барымдаазы чок, оон төлөөр арга хамаатыларда-даа, бүдүрүлгелерде-даа чок — деп, Ш. Д. Ооржак Чубайска дың-

АЙЫТКАЛДЫ НОМЧУП ОРА... БИЛДИНЕ БЭЭР

Кажан бистин чуртувуска экономиктиг кризис эгелей бээр, бир-ле дугаарында, республикага тудуг ажылы бергедей берген. Ынчан мен бакчы тудар комбинатка ажылдап турдум. Кызыл хоорайнын дыка хөй тудулары туруп алган, ынчан көргө байчын тудар комбинаттын продукциязын кым-даа албас, ону кым-даа ашкандырбаанын буурап дүшкен. Дыка хөй ашылчынар ажыл чок арткан.

ТР-ниң Чазак эртен чылдан бээр тудугу ашкандырбаанын эгелээни биске, тудугуларга, улуг өөрүшкү болган. Бодум эртен чылдан эгелээш республиканын чаа чурт-шинчилел музейинин тудуунда ажылдап тур мен. Ашкандырбаанын үөш-шанда болу бээр болза, бо чылдын күстен бээр музейин тудуун ажылга киирип болурун аргазы бар.

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактын республиканын чоңуна Айыткалы номчуп таныштым. Дыка-ла эки сорулгалар салдымган, ону деткир-дир мен. Ынчан тудугун смета өртөөн эде санаарынын индекси немелде өртөккө үндүрүп чоңа 9-тан 12 чедир бедирин база чуртка өртөккө тургузарынын чаа смета-нормачикке баазыныч шилчиге чедир электри энергия-зынга, тудуг продукциянын өртөөнге хамааржыр өске-

даа чүүлдерге өртөк өзүлдүн таарыштыр дээш кым деткирсе боор.

Бир эвес тудугга шак мындыг чаартылгалар чогуур үөш-шанда болдумас болза, дыка-ла шаптаразыны болур. Республиккада тудуг бодунун эрги байдалыне кирип ораы өөрүчүг. Ындыг-даа болза бергер хөй, берге дээш көрүп ора эвес, ону бир демниг ажыл эртер ужурул бис. Бо чылгы Президентинин Айыткалы, мурнунда чылдарыныга көргө, ханы анализтиг, тодарай сан-фактыларга үндөйлөткөнгө кымга-даа билдине бээр.

Хирлиг-оол СОЯН, тудугчу.

ОРУУМ — ОРУК

Тыва Республикага оруктар кылар организациянын коллективинге оон тургустунган эгезинден бээр 40 чыл ажылдап келдим. Мээң оруум — орук.

Бо үенин дургузунда оруктар кылар дээш оон эге төлөвиленин тургузар мен: кайда бедик черлер, кайда чавыс черлер, кайда хем, көвүрүг хергил, шуптузунга өргөн кадал чорааш, айып, демдеглээр мен. Бистин республикада орук-тудуг айтыры калбарган. Монгу-Тайга, Тожу баар оруктар тудуу чоруп тур. Чангыс-ла берге чер — Бай-Тайганын Кара-Хөлче баар орук. Ында ийи көвүрүг үрелиринин кырында, оларны чаартыр,

Николай БУМБА, орук ажылчынын хоочуну.

ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНДАН СЕМИНАР-ХУРАЛ

Апрель 10-да Чазак Бажының хуралдар залына республиканын яамалар, ведомстволар ууртукчулары-биле кады ТР-ниң референдумун эрттирери-биле кожууннарда тургустунулаан девискээр соңгулда комиссияларынын даргаларынын киржилгези-биле ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязы семинар-хуралды эрттирген. Ону Төп соңгулда комиссиязынын даргазы Н. А. Ондар ууртук чоруткан.

Ук семинарга май 6-да болур ТР-ниң референдумун российжи хоойлужулга дүшүр хажыдышкын чокка чорударынын дугайында болгаш баш удур шаптаразын тургузуп болур айтырыгларны шийтирилээрин чугаалашкан. Аңаа республиканын яамаларынын болгаш ведомстволарынын ууртукчулары ТР-ниң референдумун бедик деңнелге эрттирери-биле кожууннарда болгаш хоорайларда девискээр комиссияларына деткимчени

көргүзөр болган.

ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязынын даргазы Николай Ондар чамдык кожууннарда девискээр соңгулда комиссияларынын штабтарында телефон харылзаанын үстүп турарына таарыш-маанын "Тыва харылзаа" бүдүрүлгезинин даргазынын оралакчызы М. Н. Шоевага илереткеш, апрель 20-ге чедир четтестерин эдер талазы-биле дүрген хемчелерни алырын сүмелзэн.

ПАРЛАЛГА КОНФЕРЕНЦИЯЗЫ

Апрель 11-де ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязынын даргазы Н. А. Ондар республиканын журналистеринге ТР-ниң референдумга хамаарыштыр ажыл-чорудулганын байдалын таныштырары-биле парлалга конференциязын эрттирген.

Ол чедери берге, ырак черлерде соңгулда участоктарына хуусаа бетинде бадылаашкыны апрель 21-ден эгелеп чорударын дыңнаткан, бо хүннерде девискээр соңгулда участоктарынын чамдызында харылзаанын кандыг-даа хевир

чок деп демдеглээш, аңаа хамаарыштыр "Тыва харылзаа" бүдүрүлгези соңгулда участоктарына чигелделег телефон салышкынын чорудары чутула деп чугаалаан.

Ол мышкаш паспорт-виза албаны тус черин чыгаргазы-биле хамаатыларны

чурттап турар черинин аайы-биле бүртүкээрин болгаш паспорттарын чидирген хамаатыларга бүртүкөл шын-зыгызын тыпсырын демдеглээн.

Кожууннарнын соңгулда участоктарынын даргаларына биолетеннерни, протоколдарны, ашкандырбаанын дугайында сүмелерни дегерезинге үлөп берген деп Н. А. Ондар дыңнаткан.

Игорь ДАМДАК.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдын август 31-де үнүп эгелээн

№ 43 (16348)

2001 чылдын апрель 12, четверг

Ат салган шагы 19.00

Садар өртөө 3 рубль.

РЕФЕРЕНДУМГА УТКУШТУР

БЕЛЕТКЕЛ. ЧҮНҮ КЫЛЫРЫЛ?

Референдум дээрге — Россия Федерациязынын хамаатыларынын аңаа кириген айтырыгларга харыы бээр дорт эргези-дир. Ында тургускан айтырыгларга хамааты кижик бүрүзү "Ийе" азы "Чок" деп, азы "Ол дээш бадыладым" азы "Удур мен" деп харыылаар ужурул.

Ону Россия Федерациязынын хоойлужулгазында тодарай айтыркан. Россия Федерациязынын субъектизинин референдуму болза Россия Федерациязынын ында доктаамал азы түр чурттап турар хамаатыларынын РФ-тин Конституциязынга, федералдыг хоойлужулгаларга, конституцияларга, уставтарга дүшүр бадылаар эргези-дир. Бөгүнү, биргээр чугаалаарга, май 6-да болур референдум болза РФ-тин субъектилеринин бүгү конституцияларында, уставтарында айтыркан, ол талазы-биле маргылдаалыг айтырыгларны үзе шийтирилээн, бүгү документтерде айтып тодараткан, өскертпир арга-жок, үзе келген референдум болур.

Россия Федерациязынга референдум талазы-биле хамаатыларынын бүгү эргелерин болгаш хосталгаларын ында тодараткан. Ынчангаш референдумнарын бүгү хевирлерин конституция институттарынын системизинде быжыг турушту ээлээн, хамаатыларынын эргелеринге магалладаларын тургускан, хамаатылар күүренин эргелеп-башкарынга магалладаларын алган, боттарынын төлээкчилерин дамчыш-

тыр (РФ-тин Конституциязынын 32 чүүлүнүн 1 кезээнге дүшүр) күүрне херектерин эргелеп-башкарынга киржир эргелиг.

Референдумну эрттиреринге конституция эргелеринин болгаш хосталгаларынын талазы-биле комплекстиг ажылды боттандырар. Ниитизи-биле алырга, референдум — кижилерин эргелер, хосталгалар талазы-биле институту (албан чери) болур. Оон гуманитарлыг үнези бедик. Референдум дугайында хоойлу оон юриктиг байдалын, оон эргезин хоойлу эзулаар бадыткап турар.

Моон ужурунда референдум институту (албан чери) референдумна кажан кылдыр, эрттирерин болгаш оон түннелдерин тодарай талазы-биле эрге-хоойлу актыларынын норма-чикектерин ниитизи-биле тодарай. Ону эрге-хоойлу талазы-биле таарыштыр айтырыг хамаатыларынын референдумга киржир конституция эргелеринин негелдизинден үнүп кээр. Ол дугайын РФ-тин Конституциязында мынчаар тодараткан: "Россия Федерациязынын хамаатылары күүрне эрге-чагырга органдарына, тус чер бот-башкарылга органдарына соңгуур болгаш соңгулар, референдумга киржир эр-

гелеринин кол магалладаларынын болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" 1997 чылдын сентябрь 19-та Федералдыг хоойлузунда оларны бүгү айткан.

Тыва Республиканын девискээринде чурттап турар РФ-тин хамаатызы хостуг болгаш эки тура күзели-биле референдумга киржир эргелиг. Референдумга киржир бе, киришпес бе? Ол дээрге хамаатынын эргези. Оларны референдумга киришпес деп кым-даа албадас. Соңгулдалар болгаш референдум дугайында хоойлужулга чоңун эки тура-биле күзелин илередир эргени берип турар.

Референдумна кол сорулгазы болза түннелдиг болуру, кызыгаарлыг дорт демократия хевирлеринден чоңу чангыс элтиг чайлаткаш, күүрне шийтирлерин хүлээп алыры болур.

Референдум эске черлер-биле бир демей, ниитилелдин чангыс аай эвилелдиг болурун чедип алыр сорулгалыг. Республиккада бар коллективтер, бүдүрүлгелер, организациялар чангыс аай эвилелдиг болур ужурул.

Референдумна юриктиг күжүнү дугайында айтырыг боду тыттып келбээн, чоңун эргелеринге үндөйлөткөнгө, ону чон боду

шилэп алыр.

Референдумга хүлээп алган шийтирлерин эрге-хоойлу талазы-биле күжү — чоңун эрге-чагыргага бүзүрээнин херечизи. Референдум шийтир үндүргөн соонда, ол айтырыгны чаа референдумга база катап чугаалажыр бе? Ындыг айтырыг тургустунуп кээп болур. Ийде, референдумна хоойлу эзулаар күжү референдумга кириген айтырыг талазы-биле хоойлуун хевиринден база хамааржып магал.

Референдум дугайында хоойлужулга соңгулдалар дугайында хоойлужулгадан база ылгалдыг. Соңгулдалар болгаш референдумнарын сорулгазы чангыс аай-даа болза, (соңгулчулар даңгызы, участок тургузары дөмөй-даа болза) соңгулда комиссияларынын, референдум комиссияларынын шийтирлерин барымдаалаар болгай. Манаа кол-ла ууртулга болура чүве болза "Россия Федерациязынын хамаатыларынын соңгуур эргелеринин кол магалладаларынын болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлуну сагыры.

(Уланчыгы 2-ги арында).

ДУЗАЗЫ ХЕРЕК

"Республика референдумун белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле Тыва Республиканын Төп соңгулда комиссиязынга дуза, практиктиг эрге-хоойлу дузалалчызын кадары-биле Тываже бөлүк специалистерни чорударын диледим" деп, ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак РФ-тин Төп соңгулда комиссиязынын даргазы Александр Альбертович Вешняковка чагаа чоруткан.

Референдум эрттирерин белеткелдин чорудуп турар уде Тыва Республиканын Төп соңгулда комиссиязы хоойлужулганын чамдык норма-чикектерин ажылгап тургаш, "Россия Федерациязынын хамаатыларынын соңгуур эргелеринин кол магалладаларынын болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлу талазы-биле чамдык чүүлдер талазы-биле бергедээшкыннерге таарышкан. Агитация чорудар, референдум эрттирер

талазы-биле айтырыглар тургустунган. Бо айтырыглар талазы-биле ТР-ниң прокуратуразынын болгаш Төп соңгулда комиссиязынын бодалдары ангы бооп турар.

Россия Федерациязынын чангыс аай эрге-хоойлу бодаралын Тыванын девискээринге хандырар ТР-ниң чаа Конституциязын хүлээп ал турар болганда, РФ-тин ТСК-нын дузазы эргежок чутула бооп турарын Ш. Д. Ооржак илергейлээн.

МИКРОАВТОБУС БЭЭР

"Чангыс эп-сеткил" партиязынын Бай-Тайга кожуунда девискээр салбырынын даргазы Б. С. Чамбыг ажыл-агый аайы-биле Москвага чораан.

Ол аңаа РФ-тин Күүрне Думазынын депутаттары К. А. Бичелдей болгаш Н. И. Локтионов-биле ужурашкан, Бай-Тайга кожуунда байдал-биле оларны таныштырган.

Н. И. Локтионов ук ко-

жуунун юбилейин таарыштыр култура ажылдакчыларына "Газель" маркалыг микроавтобусту үндүрүп бээрин аазаан. Ол ышкаш Хемчик хемни кезжир көвүрүг тударынын дугайында чугааны чоруткан.

"ШЫН" СОЛУННУН ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

Ада-чуртун Улуг дайыныга төөгүлүг Тиилегенин 56 чыл ою чоокшулап ораар.

Оон-биле холбаштыр "ШЫН" солунун шаңналы дээш чыл бүрүдө эртер ТЫВА ХҮРЕШ маргылдаанын номчукчулар четтикпейн манап турары чугаажок.

Бо улуг байыралга тураскааткан тыва хүреш маргылдаазы МАЙ 9-та ХҮНДҮСКҮНҮН

13 шакта "ХҮРЕШ" СТАДИОНГА эгелээрин солунун редакциязы дыңнадып тур. Аңаа республиканын кожууннарын болгаш найыспалдын мөгелери киржир. Ол хүн шилиндек 128 мөге күжүн шенейир.

"ШЫН" шаңналы дээш хүреш маргылдаанынче тыва хүрешке соонургалдыг бүтүлө чоңу чаладыс.

2000 чылдың декабрь 21-де "Шын" солунун 141-ги номеринге Светлана Сарыгларның "Шын кайдал?" деп хомудалдыг чагааны парлаттырган. Ында автор 1996 чылдың декабрь 14-те дүнееюн 4 шакта Суклак суурда Кечил-оол кудумчузунун № 30 бажынында оларның чурттал олурган 1 дугаар квартиразыне арнында маскаралыг үтпекчилер халдаанын, оларны эттел-соп, коргудуп тургаш, бажын салып алыр дээш чыгып турганы 12 миллион (ол үеңи-биле) рубль акшазын былаап алганын, үтпээштин үезинде маскаралыг чолдак оолду, аксын шарып алган узун оолду уругларды дыка топтап көрүп алган турганын бижээн. Ук үлгелдиге хамаарыштыр керек оттургаш, истээри-биле Кызыл кожунун ИХХ-зынын истекчизи Мира Донгакка дамчыткан турган. Ук кидистин истелге салбырынын даалгазы-биле ол кем-херек үлгүдигинге хамаарыштыр ахылдал турган оперативтиг ахылдакчы милиционер калптан А.С. Саянов 1997 чылдың июнь 20-де каразытырып турар Кызыл-Эник Донгакты оон болчүкүзү А.Х. Ажынын киржилгези-биле байысаалгаан. Оу байысаалга үезинде Кызыл-Эник Донгак ылап-ла 1996 чылдың декабрь 14-түн дүнезинде Суклак суурда Кечил-оол кудумчузунда бажыны канчаар үтпээштин, канчаар анаа киришкенге, телевизор, идик-хепти каада октапканын, акшаны кай кудумчуга улаш-

Когараан С.Сарыгларның уруу, Улан-Удэ хоорайның културна институтунун доозукчузу Чечена ДОЛГАР-ООП:

— Ол дүне (бисти үтпел турда) биске дыка коргунчуп болган. Ынчан Владимир Хомушкуну (ат-сыннын танылыг) үезинде билип алган бис ылап дыка тода көрүп алган мен. Бисти чангыс өрөөлгө тырып алгаш, эттел, соп тургаш, акшавыс былаап алган соонда, олар бисти подвалче сүт эгелзэннер. Ынчан Владимир арында маскаралыг уш-тупкан. Фонарь чырынгана оон конзагарымаар думчуу, эмчигир азы чөлбүгүр дээр чүве бе, ээинери менээ дыка тода көстү берге. Ооң боду артында: "Землячка-дыр сен Хомудакчы-дыр. Акша хергелээш ынчип турар улус-тур бис ийин!" деп чутаалап турган. Шынап-ла, сөөлүнде билдин кээриске, ол Хер-Тайга чурттуг болган.

Оон ол-ла чылдың 6 ай үезинде Кызыл кожунун ИХХ-зынга истекчи М.Б. Донгактын кабинетинге Владимир Хомушкуну ол-ла илдемдектеринден, дурт-сыннында ылап танаан мен. Бистери (авам, думнам, бис үштү) бир байы-саакчынын чырынгана олур-каш, бир шагдаага каларткаш, танылыглар өрөөлчине (истекчи М.Б. Донгактын кабинети) чангыста кирип турган. Мени кирип келгенде, ол кабинетке үш оол аразында Владимир Хомушкуну (конзагарымаар хаайы, эмчигир ээинери, чолдаксымаар сыны ол-ла хевээр) олурган. Танылыгга чорудуп турган истекчи Мира Донгак оон дораан ылап танаанын көргөн чүве. Ынчангаш протоколга танаанын шын дээш адымын салган мен. Оон ынай Алексей Бадь-оолду база танып турган мен. Чүте дээрге үтпээштин үезинде ол чүте аксын шарып алган турган чүве. Фонарь чырынгана оон думчуу, халыгыр болгаш улутузмаар карактары, узун дурт-сыны дыка тода көстүп турган. Ол дээш база протоколга адым салган мен.

2000 чылдың 6 айның 22, 23, 26 хүнеринде болуулан суд үезинде биске дыка берге болган. Бис аңа авам, думнам, ачам, мен — дөрт-ле кижиге келген бис. А үтпекчи оолдарнын төрөл-дөргүтүлгү аал-аймаа-биле дыка хей кижиге келген. Чапсар үезинде чамдыкта бисти чил каг чазып, кыжанып турганнар. Алексей Бадь-оолдун кыс думнамы: "Мээң акымны шийтигир каар болунарза, ана чиде бээр силер" — деп менче алгырып турган.

Материалдыг когарал-даа канчаар, моральдыг когарал чүдөн-даа артык берге-дир. Билдингир турган херекти-ле истелге, суд органнын ынчаар будап, бажып, үтпекчилерни агартып каарга, ам кымдан негелде тургузуп, дилег кылырып ынчаш? Кыгга бүзүрээр? Авам хөөкү херектин шынынга чедер дээш, кайнаар барбады дээш. Чөгөл төгөнгинден сөөлү үеде кады дыка баксыраан. Мурнууда дыка серке, шоваа кижиге. Эмгике чыгып шаг бооп-тур. Аңа баштай үтпекчилер материалдыг болгаш моральдыг когаралды чедиргенер, оон соонда ийи удаа истелге болгаш суд органнын моральдыг болгаш суу органнын моральдыг болгаш тааварыштырганнар. Билдингир турган херекти будап, үтпекчилерни агартып канын когаран кижиге моральдыг согут дийен, оон өске чү дээр? Бажын салып аар деп турган акшавысты үтпекчилер алпарганы бо-ла. Ам авам күжүр чурттаа ба-жыны-даа чок, Сүт-Хөлде бир улус чадырында чурттал олурар.

Тыванын күрүнө университетинин теогу факультетинин доозукчузу Чечек

кенин, кым кайы хире алганын бирден-бирээ чоңка өчөөн. Ол өчүктөн ол-ла Суклак суурда чурттап турар Алексей Бадь-оолдун, Сайдаш Урукташын, Владимир Хомушкунун, Кызыл-Эник Донгактын үтпээштинге киришкен билдирген. 1997 чылдың июль 2-де Кызыл кожунун ИХХ-зынга танылыгга үезинде ук чагааның автору когаран С.Д. Сарыглар база оон уруглары үтпээштинге киришкен Алексей Бадь-оолду, Владимир Хомушкуну ылап танааннар. Ынчалза-даа истекчи М.Б. Донгак, истелге салбырынын начальниги Р.М. Чоолу үтпекчилерни хорутда-вайн-даа, ол-ла шакта хостуг салгышканнар. Оон истекчи М.Б. Донгак биле когаран С.Сарыгларын аразында черүлдээ болган. Оон түнелде ук истелге херээ ИХХ-ның полковниги Чо-дурра Туметеевна Донгактын сейфинге (улаштыр истээри-биле берип каан турган) кандыг-даа племчээшкөн чоңка 1997 чылдың июль 18-тен 1998 чылдың май 15-ке чедир чыткан. Оон мырыңга 2000 чылдың июнь 22, 23, 26 хүнеринде Кызыл кожунун улус судунга (судья Л.В. Даржатпаа) үтпекчи оолдарны шуут агарткан. Суд үезинде оперативтиг ахылдакчы А.С. Саянов: "Кызыл-Эник Донгакты даалга езуугаар байысаалган мен" деп бадтыкпал турда-ла, протоколда "бодум инициатива-биле байысаарымга өчөөн" деп өскерти бижээн. Судка когаран бистеринг айт-

ды, а больше ничего не разглагольствую" деп соора очулдуруп берген. Аңа орус дылга шын эвес деп удурланы бээримге, судья Л. В. Даржатпаа: "Үзе кирбеген, бистин очулдурук-чүвус институт дооскан дээди эртемниг кижиге" дээш шуут херекке балган.

Оон ынай Кызыл кожунун ИХХ-зынын оперативтиг ахылдакчы А.С. Саяновтун Кызыл-Эник Донгактан алган баштайгы өчүүн судка номчул тургаш, оон орус дылче очулдурубас. Орус националдыг арат төлөөлери оон утказын канчаар билгени билдирмес.

үтпээринге киришкенге, кады үтпээш өөрүн, чүну алганын, кааа, чүну октапканын, акшаны канчаар үлешкенни шуут-тузун илдик чоңка өчөөн. Ук өчүккө хамаарыштыр протокол тургускаш, херекке киришкен, билдирген оолдарны ат-сывы-биле катый истелге салбырынга дамчыдып берген мен. Оон-ла истелге халык чүвени будап алганнар болган. Суд үезинде баштайгы байысаалганын шын чорутканыны бадтыккан мен. Истелгени багай чорутканы-биле судтун канчаар төнгенин билдир болгай силер.

БУДУЛГААЗЫННЫГ ИСТЕЛГЕ

Хомудалдыг чагааның изи-биле

Ук херектин истелгезин чоруткан Кызыл кожунун ИХХ-зынын истекчизи милиционер калптан Мира Бюрбюева ДОЛГАР-ООП база ужурашты. Чугаавыс арай нарын байдалга эрткен. Ол когаран "скандалчы" С.Д. Сарыгларын оон ахылдан чыгдыр дээш дыка-ла кызып турарына хомудалды: "С.Д. Сарыгларны ачымнын авазы-ны төрөли "төтөм" даа диди. Эртеми "химик", бо маргыштыр херекти истеп дооска-нын соонда, Красноярскке 6 ай өөренип, билин бедиткен. Когарааныннын таны-дылга багай чоруптуп, истелге шын эвес чорутканын ду-кайында хомудалдарын шуут хүлээведи. "Таныдылга үе-зинде шуут агыр өчүк берип турган улус-тур" — даа диди. Чотуг кандыг өчүк берип турган когараннар чүвөл, оода үтпекчилерни танып турганы шын бе дээш мээң айтырымга Мира Бюрбюева: "Оон бээр 4 чыл эртпеш тур, танып, танылган турганын ам канчап сактыр ююки мен" — деп халылады. Оон ынай бо истекчи менээ тода-рай чүну-даа чутаалады. "Скандалчы төтөзү" С.Д. Сарыглардан хөмү калганы-ла кончук, мурунда маңаа бактажыл-ла турган хевирлиг. Ужур болза истекчи юрист кижиге когаран кижини (үтпээштин үезинде корткан, хомудан, когаран болгаш илдиг кижилер кылыка дүгөн алзыр) кандыг-даа байдалда оожургадып билер, оон биле денижиге, сөс карышпас ужурул деп бодаар мен.

Кызыл кожунун улус судунга келгеш, судья Л.В. Даржатпаа-биле ужуражып шыдаадым. Ук кеземге херези улаштыр истелге кири-рени-биле Кызыл кожунун прокуратуразыне чорудулганын, холугна херек чоңка суди менээ чүну-даа чутаалап берип шыдаадым секретарь кыстар чутааладыр.

Кызыл кожунун прокуратура үлгүлгезин күөсүлүп турар Чечек Бичек-оолова ЧАМЗЫРАЙ:

— Во херек бистен рес-прокуратурага катал чоруй барган. Судче он херекти рес-прокуратураны ахылдакчылары кириген чүве. Ынчангаш 2000 чылдың июнь 22, 23, 24 хүнеринде болган судтун канчаар болганын дугайын тода-рай билги алыр деп бодаар болунарза, рес-прокуратура азы ИХХ-ның истелге эргелгенге баар силер.

Бис база-ла он херекти өөрени көрүп турган бис. Оперативтиг ахылдакчы А.С. Саяновтун байысаалга чорутканында-ла, тургускан протоколунда-даа кандыг-даа хажыдымышкан чок. Бо-ла бүтү булдуулазын истелгени багай чорутканын билдирген.

ИХХ-ның ИЭ-зинин истелге кезээни даргазын ора-лакчы Андрей Григо-

рылгарга харыларымысты протоколдарда бистерге удур кылдыр өскерткен дээш-ле когаран С.Сарыглар бодунуң "Шын кайдал?" деп чагаанында хей-ле чүтүлдери бижээн. ТР-ның Дээди судунга 2000 чылдың 7 айның 2-де кассацион-лук хомудал, ол-ла чылдың 9 айның 6-да хайгааралдыг хомудал киригилээш, кандыг-даа шийтирилгит тода харып албаан.

Ук чүтүл солуга үгөн соонда, элээн болганда когаран С.Сарыглар редакцияга ийи удаа кээп: "Мээң хомудалым солуга үнүп каар, ол-ла чүве бе? Аңаа хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынып турар чүвөл? Чоп ИХХ, прокуратура черлеринден хары келбес чүвөл?" — деп бистен айтырп, негелдени тургускан. Аңаа үнелээш, ТР-ның ИХХ-зынын парлала албанынче 10 хонук иштинде ук солуга үгөн "Шын кайдал?" деп чүтүлге хамаарыштыр хары бээрин дилеп, редакция коллекциязы чагаа чоруткан. Оон хары келбээн. Ынчангаш хомудакчы когаран С.Сарыгларның дилээнге хамаарыштыр истелге чорутканы редакция коллекциязы менээ дааскан.

Бо чүтүл экин эрттир узай бербиз-биле чагаада ады кирген кижилерге кааа, канчаар ужурашканын тоожук биживес мен. Чүтүл менээ хары берген кижилерин чутааларын, ат, фамилиязын, адазын адын, албан-дужалын айтыр мен. Бо истелге март 18-те эгелзэн.

риевич САМДАН:

— Бо херек мээң холумга база келген. Истелгенин дыка багай чоруткан, будап каалкан херек болган. Истелге чорудууну талазы-биле хажыдымышкан хей. Ылгыны таныдылга чорутканы, оон протоколду тургусканы Р.Ф.тин КЧХ-зын 168-ки чүтүлүн болуу-биле хажыдып турар. Бис ол херекти судче кири-релде, чүтүл Кызыл кожунун ИХХ-зынын оперативтиг ахылдакчы А.С. Саяновтун байысаалга чоруткан протоколунга, болчүкү А.Х. Ажынын бадтыккалыга даянган бис. Ынчалза-даа судка ол

СЕЗИНЧИГ ХЕРЕЛДЕНИИШКИН

Барымдаалыг чечен чугаа

(Төнчүзү. Эгези № 37, 41 "Шын" солунда)

5. ӨСКЕН УЯМГА БЫСЫМ

Оон мурнунда, оон бээр, чылдың кайы-даа үезинде, кайнаар, чеже, кандыг-даа хүнде кыштаг, чазаг, чайлаг, күзгелерге хөшпей турган эвес, чүте ылап-ла чангыс ол-ла хүн салгымында ыраавыс, утундурбазы ачавыстын ынчаардагы чагыг-сургалда-рында чүве ышкыжыл. Ашак мээң шүлүк шорбажылап чоруруну билер, "шокар саазын эвес, мал-биле суржур кижиниң хыры тодар" дигилээр хиреде, чер, үнүш, амытаннар дугайында одур-ларымны кичээлгилгит дик-наар кижиге, чамдыкта аңаа номчул-даа бээр мен:

Бойдус-биле хымын тулдуш:

Борбак дамды —

арып сугта,

Адыш ишти кара хөрүн,

Агаар, хүнге ынаам кончук.

Бедик Монгун

артыш оьдун

Менги суунга

хандылааштын

Аңаа мени чулундурган,

Авам эдим далдыктарым.

Күжүгөннөр мортуктаан

чер,

Күзүрүм бооп дүшкен

бүрү,

Дөзү ирээш өлгөн чашпан

Дегерези сагыш аартыр...

Чөжөмөйни оран бай бол,

Четки-биле балык шүүрөп,

Аң, куш хойзуп,

адып-боолап

Амдажыаан

кижи-дир мен...

— Хүн-не бо ынаан, сээң

оон мун ужурулг чүве-дир,

оол! — деп, ашак

чөспүгүлээр.

... Да сөзүн ажырып бол-

бас, не сөзүн кичил болбас —

үлөгери бистер эдерип,

сагып чорувуза, ачавыс,

авывыс, акыларым мургу-

сончук төре аралчып чоруй

баргылаан. Бодум база

Сагаан-Өгбөн алардым. Тө-

рөөзү чүвөлери мага-бодунга

черниг кижини скирип, аңаа

ынаан чүрөктеринге шип-шип

ап чоран, ол бүтү мээң ха-

нында, мээ-медерелде ол-

чаан, харын ычкангаш дигир,

менди чорурунуң ачы-

авыралы ында-даа болуп

чадавас, Аашкынай: оран-

тандыга, амыгып бойдука

бак-ла чүве кылаан ийик мен.

Менги-тод, хая-даа оранын-

дан мени базым санай хай-

гаарал чорур хан-шылга эв-

чүг, көк-тогу терликтиг Мөң-

гүн-Хайыракан ээзи дарыг

кыс-ла болгазын ам! Адак-

тапгаш, алдырбастан назы-

харым айбызы-биле төп ко-

ланын эрги чевээнде адамын

езулаш.

Сөтпөл каагн: төртүтүгөн,

Сөөк-даа салыр черим —

Мутур,

Чөөк дег агы шуулаам апар,

Чөөн чүк хүнү чүмал болур —

деп таринам номнамышаан,

өскөн уялга бир-ле катал чыл-

дыр-шактап чед берген мен.

Калган адавыс биле улуг

хавыстын өдөкштин кыштаа

хуу, колхозчу амыдырал үе-

зинде улгелериг-ле турду

ийик! Сохок, кооператив өч-

чүзү алпарганда ону, шыны-ла

херек, танылган бардым де!

Эдерге-ле — итпик, хек, ба-

зарга-ла — көк дөргүнчери-

ни, өзеннерини эргип чо-

рурумуга, кижиниң ын-сызы

келер. Ачавыстын тоолугу

Шамбала оранынын дугайын

даа чугаазында дег, чадан

үнүштеринде "кижи бажы

хире кат-чимис" өзер туржук,

тал, дүтпирин төжөк, дазы-

лы, орну-дүвү-даа, артапкан,

мээге чык дээр арыг булак

суунуң дөзү бооткыл, соглур

четкен. Итпик, хек, ут, аза-

кужу безин этпеди, аганак,

торлаа далдыравады, ас,

кырза, дилги-даа ээрбеди,

өрге, күске, күжүгөн-даа сыйт диведи, өдөктөн көдөн-чаш-пан-даа чытталбады. Шүлүк-чүнүң бижээни-ле хевээр "өдөк-кыштаг, хонаштарда өлгөн малдын сеги долган", оларын шажгагар сөөктерин чазып, онгак карактыг, аш дээлдиген, сары, хартыга, кускун, каарган аймаа эргээн турар болду. Олуттенген куу олт-сигенге хөөржүдүгө ыры ырлаан дег, шерги, шар-тылаалар мында-мында "хомус шөлген" — дүвүргенди-ле чүвөл...

Ачавыстын бир аал тар-баган, чангыс черлик хаван дээш карак чажы төккени-даа анаа чүве-дир оң! Долгандыр мээң хирелиг караам чедер ижээн, мортуктар додурраа шагда-ла чер-биле деништир бүтүп калган, ыш-сыым чеже-даа төп, караам суун иже-римге, өлгөн хөрүн, үнүш, дигир амытаннарны сугартып, дигригиптер шаа бар эвес, хей чүве-дир ийин! Амыдырал демдээ чок бе дээрге, дигир кижилер бар-даа ышкыш, оон башка өлгөр орнунда, кажая-хораа кыры, чанында, чер-черде демир, шил, пластмасс азы-чөм, арга-савалары чүте хоруумалы берген чыдар деп? Абгар-өргөгөр, аска-дойтук-даа болза, чер-чуртка кээргеп, хүндүткел, сагыштыг, улуг кымчылыг ачам, колдан-девискээр кезээде-ле эне-сескелгит чыдар акым чораан болза, кызыл чок өдөк-хонаш "ээлерин" канчаар кезеткей-лер эртик? Чазыларга каргыш-чактам-ла четсин! Ол дээш, бо назымында эвес-даа бол, алыс барып, төөгү, салгал мени өршээр, келдередир, агартыр дээринге бүзүрээр мен!

Моон үш-дөрт-ле бырыс-таа хире, чүте дег ужу — чавыс кырыла ахылдыр ховжук аксында ием, улуг угбам, акым, төрелдериниң чевээш барып езулашым: "Авай, угбай, акый! Силерниң ханынар, багай Сагаалайлар ышкыжыл мен! Силерни тегерип каары-биле төп колданың эрги чевээнде адавыстан шөлээш чөпшээрлиг келдим, мен-даа бо үлүдөн чайлаар эвес мен, эрте болза — эрте, орай болза — орай, чанынгарга кээп кожа чыдып аар мен. Чер-чуртувус шимчег дээр эвес — кыштаг, чазаг, чайлаг, күзгелеривис бисти карактап чы-дар... Оран-делегейвис көгү кайда-даа тулдуш — бойдуш кулдамалык турар буттунг, өскейин-даа төре-еэзузуга килеириңи сөтпөл, келир аачы-үреге билдиртип кааш, си-лерге чедип келир мен, ноор-занар, менди-чаагай!" — эргим, чоок кижилеримге чугаам ол-ла болган...

Чая почтадан эк-не он-загай — 1991 чылдың март айда үгөн №9 "Экологический вестник" деп ай сайында үнер бюллетень болган. Оон "Убус-Нур" заповедниги тургустунуп турар" деп медээ-зинде дараазында одуртулар кичээлгилгити хаара тулган. "СФР-ның Курбоидус ко-митетинин биосферлиг запо-веднигин Эрзин, Тес-Хем, Мөңгүн-Тайга, Эвур болгаш Кызыл районнарны де-вискээрине ниити шөлү 1990 дөрбөлчиг километр черге тургузар деп шийтирилээ...

Мөңгүн-Тайга районда Мөңгүн-Тайга дагнын доштук бажы база Тоолтайты болгаш Ортаа-Шегетей хемнерин бажы, хемчээли 150 дөрбөлчиг километр... Мөңгүн-Тайга, Эвур районнарда, Каргы хемини уунда буфер-лиг участоктар, хемчээли 100 дөрбөлчиг километр... Биос-ферлиг заповедниктин зона-зында ахылталга кирип турар черлерни арттырыын көргөн болду. Девискээр хемчээли а

СИЛЕР ЧУУ ДЕП БОДААР СИЛЕР? МУНЗУК, РЕКЛАМА, ХҮНДҮТКЕЛ

НОМЧУКЧУНУҢ СҮМЕЗИ

КАНЧАП УТТУНДУРАР

Тожуну көрбөз кижилер Тываны көрбөз дээр болбай. Максим Мунзукту таньгас кижилер тыва нация бар деп билбес кижилер диге, чазыг чок. Ону билер, көргөн кижилер бүрүз хей-ле солун чүдүлү сактып чоруур. Ынчалза-даа бо чугаа сураглыг артист дугайында эвес, еске углуг.

"Найрал" кинотеатры найысылал хоорайы-выстын төвүндө көскү черде турар. Кызылда эне хей кижилер чыгыр чер-даа оон чаны кезек деви-кээр ол. Кинотеатрнын мурнуу талазында эң кол черни Держу Узаланын чуруу ужу-уткалыг ээлеп турар. Ынак артистистин "Оскар" ша-налы алганы — бистин чоргааралыгы. Оон ар-ны кинотеатрны каас-тавын, кымны арны ону каастаарлы? Мунзукту артында (фонда) ме-гелер, "Азия төвүнүн" турсаалы, даш көжөөлөр, айттыг улус болгаш XIV Далай-лама. Чурук арай эргижир берген бол-гаш ийи кыдында чурук-тарга деңизерге, куу кылдыр көстүр. Ол чараш рекламанын ажыы улуг-даа болза, канчап-даа черле бистин уран чү-лүгүстүн чырыгызы, ты-ва театрын үндөйлекчи-

леринин бирээзи-биле кожа турбас деп бодай-дыр мен. Чү-даа чүе боду күсе-дип турар хүлээлгелиг болбай. Бо чурук, Тыва — мөгелерин чүртү, "Азия-нын чүртү" — диге деп. Ында буддизмге чүдүр улус чүртүтп турарын, оларнын бурун төөгүзү даш көжөө-лерде, амгы үеде сайзыралы бедзэн, "Оскар" шааналы алган Максим Мунзук — тыва уран чүдүлү кижизи-дир деп чүвени көргүзүп турар.

Кинотеатр, кинокаатты-жышкын черлери кино уран чүдүлү суртаалдар хүлээлгелиг. Шаанда манаа чаа кино үнүп эгелээрде, яны-бүрү солун сайгарыл-галар, диспуттар, ында-хаа-даа болза, эртип турганын сактыр-дыр мен.

Ам кинотеатрыс чү-сү суртаалдар турар апар-дыр? "Отчугаш", "1000 үр-мек" сактыларын сакты-ла-нырын болгаш "ВИЧ"-ке удуу сүме ап, мындыг-

мындыг телефоннарже дол-гаарын чон баарыга сур-таалдар улуг сцена апар-ны кайтамчы.

Кижилер бүрүз-даа, албан черлери-даа боттарын, бо-дуну хүлээлгезин, ажылын хүндүлээр болза, ында эске улус база ынаар, оларнын ажылыгче, хүндүлөп көөр алаар.

Бодумун бодалымны илеретип, "Найрал" кино-театрнын директору Со-ня Марина Кан-ооловнага ужу-ражып чедерим.

— Мен ында багай чүе көрбөй тур мен. Чогуу си-лер-биле чөпшээрерге база тур мен. Бисти кайылы-даа аша-биле хандырбайн тура-ры мындыг байдалче чыг-ап кээр-дир. Ол чурук-рекла-маларын дугуржугаа езу-гаар турар хуусаады төне бээрге, дүжүрүп кааптар бис — деп, директор мээ-ди айттырымга харышты.

Кудумчуга туруп алгаш, бодалымны эртип бар чыт-кан аныктар-биле үлөжир-имге, Бай-Тайга чүртүгү Бам-оол дээр анык оол мынча дидир.

— Ол СПИД-ке удуу чурук дыка хөрек чурук-тур. Кинотеатрнын Кочетов кудумчуу талазында ханага

азы ном садымче көрүнгөн талазынга туруп болур. Ам турар черинге, мен бодаа-рымга, даш чонокчуларын кылыгыларын, ону ка-йыын садып ап болурун рекламалап каан чуруктар турар болза, ажыктыг-даа, уран чүдүлү алгаш турар-даа болур-дур — деп кагды.

— Ол ийи кыдында ре-клама-чуруктарын еске хана-ларже аскаш, оон орунга дуу ол дерт тыва кинофильм-нерин чуруктарын аска-лапкан болза... Оон башка каш борбак тыва кинолары-высты "Светлана" садымы-биле мыйыс садып ап турарлар "сы басып" турар чүе-дир — деп, Кочетов чүртүгү Гена эжинге улажы-капты.

Кур-Чер школазынын өөреникчилери Марта, Ал-дын-Ай чуруктарын эскер-бейн турганын, ам топтап көрүп турарга, шынап-ла, утка талазы-биле дүшпес дээрзин демдегледилер.

— Оон орунга таныл-галар турар тыва уруглар-даа чуруу каан болза, тыва нацияга чоргаарал болуу чадавас — деп, Марта чугааланды.

Кудумчуу кежир ко-жаада "2001—год борьбы с

туберкулезом" деп бижээш, аскаан болду. Ол база-ла чидиг айттырылыс-ла бол-гай. Дээштик болур кылдыр чүрааш, азып болур. Хуу-саазы база узун, бүдүн чыл. База-ла шитке чуруктан чурукташ, азып каан болза... Ол-ла театрын ханазыга СПИД-ке удуу чурук-биле чүге кожа туруп болбас деп? Чүгүле чогуур ужурул-чегинге... Уран чүл-биле кожа эвес аан. Еске хана-лары хос чорду. Авторно-ке кирер орук талазы суг...

Рынок үези-дир, кым ак-шадыг болду, ол хей эрге-лиг дээр хөөнүг чугаала-жыр апарган бис. Уе эскер-лип турар. Хөгжүлдө сай-зырап олурар, а сагыш-сеткиливистин сайзыралын "аскадып" алыр болзувуса, кандыг-даа хөгжүлденин амданы "ажыг" апаар. Чаа-чаа бажыныры туттуруп алыр, а ол бажыны туткан кижилерни хүндүлөөс, чаа кинолар үнер, а ону ойнаа-артистерни үнөлөөс, чаа эртем ажылдары бижит-тинер, а оон дээр-төөгүстү тоовас болзувуса, СПИД, туберкулез хамаанчок, анаа "культура чок", "мезү-шпына-ры кудулаан" деп ни-тиелдин "аарыгларына"

чайгаар алзыптар болгаш олар хей өлүмүг таварыл-галарны, кемниг хөре-ктерин тыгылдырып, хей-хей кижилерни кыра шаап кааптар.

СПИД-ке-даа удуу, ту-беркулез-даа удуу, мен бодаарымга, база-ла мезү-шпынар кижизидилгезин чорудары албан деп бодаар мен. А оон эгези хүндүткел турар ужурул. Төөгүтү, уран чүлүлү, шажын чүдү-лени, бети диге, бодун, бодунун ажылын, еске улусту, еске кижизидилгезин хүндүлээр болза, "хары" орайтап-даа болза, албан келер.

Ынчангаш "Найрал" кинотеатры, бир дугаа-рында, бодунун ажылы — кино көргүзери, чоңун хостуг үезин солун ажы-лаар талазы-биле ажыл-дыры чогаалдыкчы езу-биле эртирерин кол кыл-дыр салгаш, чоңун садып алыр соңуургалын бедир, аарыгларын сагы-дырар ажылдарын ийги-черге салып алыр болза, эки деп бодаар мен. Силер чүү деп бодаар силер?

Айлан ДАРЖАА.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛ-ДУҢ тирттырган чурук-тары.

Бо чылдың январь 27-де үнгөн "Шын" солунга Б. Бай-Каранын "Көрүштүг боор" деп корреспонденциязын детюис аргам чок. Кызыл кожуунуну Баан-Кол суурда чамдык кудумчуларны ат-сураглыг кижилерни аттары-биле адаанын ол бижээш, бо ажылды еске черлерге неггедирин саналдаан.

Төөгү ырап, амыдырал бурунгаарлап бар-ла чыдар. Амгы салгал, келер үенин кижилери, төөгүзүн эки билген турары чугула. "Төөгү билбес кижилер төөгүзү" деп мерген чугааны улгас ужурул бис. Бодун Чаа-Хөл, Кызыл-Даг чүртүгү мен. Оон үнгөн сураглыг кижилер хей. Каш чижектен көргүзөй.

Монгуш Чымбаевна Час-кым деп угбай чорду. Шаанда Кызыл-Даг, Ак-Туруг, Шанчы, Изил-Кара сумулары Чөөн-Хемчик кожуунга хамааржып турган. Ынчангаш Монгуш Чымбаевна Чөөн-Хемчик ко-жомга чаргычылавышаан, херээженнер килдинин даргазынга, кожом секретарында-даа ажилдап чораан. 1930 чылдарын төнчүзүнде улаачылап чорааш, Кызылга келген. Москвада Чөөн чүк улустарынын коммунист унверситетинге өөренип шиллелгени эрткен. Улуг-Хемни паром-биле кешкеш, улаачылар тергези-биле Сан-ажып, демир-орук-биле он шаа хонуп чорааш, Москва четкенин Монгуш Чымбаевна чугаалап органын дынаан мен. Ол Москвадан келгеш, Би-Хемни "Өөк" совхозка ферманын нам нүүрүнү сек-ретарында ажилдавышаан, инек саап, улгегерин көргүзүп турган.

Улаваанда ону Чөөн-Хем-чик кожомунга ажилдадып каан. База-ла ур болбаанда ТАРН ТК-нын шиттирин езугаар Тес-Хем кожомунун секретарына томуйлаан. Ынчан Эрзин биле Тес-Хем чандыс кожуун турган.

— Мени школаже өөренип баарын Монгуш Чымбаевна сүмөлөөн, оон ачызында үжүк-бижикке өөренип, чурукчу-даа алардын. Буя-ныг угбай — деп, Тываны алдарлыг чурукчуу Сергей Ланзын сактып, өөрүшкүзү жийиң чугаалаар чүе.

Дайын үези. Фронтуга дузалаар, дайынын дүргөн чылча шавар деп кийгирити Монгуш Чымбаевна тергин илдепкейлиг киришкен. Хей белекти, ылаңгыя айттарын, еске-даа мал-маганын Эрзин, Тестин арат чоң берген. Ол дээр Монгуш Чымбаевна аттыг хол шагы-биле шаңнат-кан.

Бо чугула ажилдары су-му, кожуун чагыргалары дап бээр болза, чинги-биле кылып болур деп бодаар мен.

генин ында дыннапкан.

— Абаканга чедер бээр-виске, баар чериисте негед-тер эжелеп алган деп дын-дыг келген. Ынчангаш Крас-ноярск хоорайга келген хей балыгланган солдаттарга бис-лээсти хүлээлп берген бис — деп, М. Ч. Часкым сактып чугаалаанын дыннаан мен.

Монгуш Чымбаевна ТАР-нын херээженнер чөвүлени-ниң даргазына, партия обко-мунун херээженнер килди-зинин эргелекчизинге, обла-стын культура килдинин ин-спекторунга ажилдап чора-ан. Тываның херээженнер шимчээшкенин илдепкейлиг киржикчи, күш-ажылдың хоочуну Хертек Анчымаа, Байкара Долчанмаа-биле кайда ажилдап келген. "Шын" солуну чүгүле номчуур, ча-гыдып алыр эвес, суртаалда-неггедир, чыгыр талазы-биле илдепкейлиг чоруун көргүсүн.

Кызыл-Дагдан үнгөн су-раглыг кижилерге тыва ды-дың бир көвирлекчи, башкы Монгуш Долчулович Биче-оол, "Шын" солунун реда-ктору чораан Монгуш Надьи-ович Люндун база хамааржыр. Оон аңгыда фронтчу эки туралычар М.Донит, М.Са-рылбай база Кызыл-Даг чүр-түт. Оларын ат-сураа безин эки билдинмес, дынналбас апарган чүе-дир.

Түңнелде мээң саналым мындыг: "Тываның XX чүс чылда шылгааргай кижилер" деп номну Чазак до-ктаалы-биле тускай комиссия белектеп үндүрер деп турар-дыр. Аңаа ат-сураглыг бүгү кижилерни кижилер берге-ле ыйнаан, ыналча-даа ам бис-тин арагыска чок-даа болза, ат-сураглыг кижилерин суурларында, хоорайларын-да, чүрткалыг черлерде ку-думчуларын оларнын аттары-биле адаары чептүг, школа-ларга, культура бажына-рынга, библиотекаларга, му-зейлерге делегелерини угу-лук кылгыр чугула. Олар-нын долчу наамдарын ырак-чооктан келген кижилер ном-чуур боорга, экизи ол. Мын-дыг ажилдар анык салгалга база белек болур.

Бо чугула ажилдары су-му, кожуун чагыргалары дап бээр болза, чинги-биле кылып болур деп бодаар мен.

Ендан ДАРТАН-ООЛ.
Тыва Республиканын культу-разынын алдарлыг ажилдакчызы.

"СУГ КАНАЛ" КУБ ДЫННАДЫП ТУР

2001 чылдың апрель 1-ден эгелээш, төпчүткен четкилерден соок суг ап турар хереклекчилер суг алыптааны болгаш канализация дээр өртөктерин Ажаалга банкызынын салбырларына болгаш "Тыва чээли" КБ-нин кассаларына "Суг канал" КУБ-тун абонент-дептерлерин езугаар төлөзүн "Суг канал" КУБ дындадып тур. Удур-дедир сана-жылгаларын Кызылда Свороток автобус доктар черде, Малоенсейская 108 бажында "Суг мөөнээр" черге чорудар.

Телефоннары: 3-01-69, 9-97-86, 9-97-65.

ЧЫЛЫГ, ЭЛЕКТРИ ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕРИНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ!

Чылыг болгаш электри энергиязынга тариф-терниң ескени-биле холбаштыр бүгү херек-лекчилерден (юридиктип албан черлеринден бол-гаш хууда кижилерден) бо чүүлдер дээр өрезин 2001 чылдың май 15-ке чедир төлөзүн диледивиз.

Айткан хуусаа эрткен соонда бүгү өрелерни чаа тарифтер езугаар санап эгелээр бис.

"ТЫВАЭНЕРГО" ААН-нын администрациязы.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

АПРЕЛЬ 12 (20), ЧЕТ-ВЕРГ. 2 кара меңиг, даг олуттук, көксүмээр чылан хүнү. Бо хүн бурганга чалбарып тейлээринге, чылыг мал өөредип эгелээринге, бажын таваа салырынга, каргыш басып ону дедир чандырынынга, эт-сеп чырынга, өргүл өргүүрүнге, арыгларынга эки.

Бурганга дагыла кылгыр-га, келин алыр азы бээрге, садыг-саарыга кылгырынга багай. Орук чоруурга, ажил-херээ бүтпес.

Баш дүгү таартырга, аш-тап-сукаар.

АПРЕЛЬ 13 (21), ПЯТНИ-ЦА. 1 ак меңиг, ыяш олут-тук, кызыл аш хүнү. Бо хүн бурганга чалбарып тейлээринге, аржаан-биле арыг-лааны-чунарынга, чер, суг эгелерин дагылынга, каас-таанынга, бажын таваа са-лырынга, буянын үлө кы-лырынга, куда-дой дүжүр-еринге, чаа идик-хеп кеде-ринге, бажын-балгал ажы-лын кылгырынга, даара-нырынга таарымчалыг. Орук чоруурга, ажил-херек бүдүнгүр.

Бичи урууттарын кылаш-тадып өөредиринге, ыяш сы-гарынга, дагырак бээринге таарымча чок.

Баш дүгү таартырга, аарыры.

АПРЕЛЬ 14 (21), СУББО-ТА. 9 кызыл меңиг, хей олуттук, кызылымаар хой

хүнү. Бо хүн буян-кежик кыл-гыртырынга, бурганга даян кылгырынга, чедимес улуска ачы-буян чедиреринге, кадыг үлө кылгырынга, тарина ном-чурунга, куда-дой дүжүр-еринге, чаа идик-хеп келеринге таарымчалыг.

Ыяш дээрбе тургузары-га, хурал-суглаа кылгырынга, орук чоруурга таарымча чок хүн.

Баш дүгү таартырга, аарыры.

АПРЕЛЬ 15 (22), УЛУТ-ХҮН. 8 ак меңиг, ол олуттук, сарыг мечи хүнү. Бо хүн бур-ганга чалбарып тейлээринге, аржаан-биле чунарынга, саң салырынга, келин алырынга, демир-биле холбашкан ажил-дар кылгырынга, каастаны-рынга, кадыг үлө кылгырынга, эм хоюдарынга эки. Орук чоруурга, эт-эдилеп, аш-хем элек болур.

Яны-бүрү эки үлө эге-лээрин шеглээр, өртең-хуюк үндүрер, элтежип найырада-жырынга, мал согарынга багай.

Баш дүгү таартырга, аш-хем элек болур.

АПРЕЛЬ 16 (23), ПОНЕ-ДЕЛЬНИК. 7 кызыл меңиг, довурак олуттук, сарыгзы-маар дагаа хүнү. Бо хүн бур-ганга чалбарып тейлээринге, аза-чекер базарынга, буя-нын эки үлө кылгырынга, чаа идик-хеп келеринге, каас-та-нырынга өлчөйлиг эки. Өртгедип-хуюктаар ажил-

дар кылгырынга, бажын таваан салырынга, артыжанып-арыг-лаанырынга таарымча чок. Орук чоруурга, сагыш-сеткил саарыктылар.

Баш дүгү таартырга, эт-эдилеп, аш-хем тыштыр.

АПРЕЛЬ 17 (24), ВТОР-НИК. 6 ак меңиг, демир олуттук, ак ыт хүнү. Бо хүн бурганга чалбарып тейлээринге, келин алырынга, аяна-рынга, кадыг үлө кылгырынга, хем, суг кежеринге, аштаныл-чугуларынга, орук чоруурга таарымчалыг.

Хирлиг, бужартай берип болур чүдүлдерге чоокшула-рынга, сеткилинге таарышпас кижилер маргыжарынга, бичи уругну кылаштадып өөредиринге таарымча чок.

Баш дүгү таартырга, аарыры.

АПРЕЛЬ 18 (25), СРЕДА. 5 сарыг меңиг, октаргай олуттук, аксымаар хаан хүнү. Бо хүн дуган-хүрээ тургуза-рынга, назын уздыр номга олурарынга, буян кежик кыл-гыртырынга, эм хоюдарынга, улуг эрге-дужаалдыг улус-биле ужуражырынга, ачы-буян чедиреринге, келин алырынга, садыг-саарылга кылгырынга таарымчалыг.

Чер казарынга, эрги ба-жын бузарынга, бажын таваа салырынга, көжүп-дүжери-ге, ыт азырал алырынга, орук чоруурга таарымча чок хүн.

Баш дүгү таартырга, карак аарыры.

ИС ЧОК ЧИТКЕН. КАНЧАП?

Каа-Хем кожуунун Держиг-Аксы суурда аарыг инвалид урууттарын бажын-интернаттын өртөк-уелиг бараан-сараан шыгжаан складын соолгү чылдарда удаа-дараа оорлап-үтпеп туруп берди.

Читкен өртөк-уелиг хөрегилер ис чок баар, милиция ажилдакчыларының-даа оларын истеп, дилеп турганын кижилер көрбес.

Мурнуку чылдарда Рес-публиканың пенсия фонду-зундан келген бааранар ол складтан читти. Оон 2001 чыл-дын февраль айда Россия Федерациязынын Төп пенсия фондузундан келген бараан-нардан март 1-нин дүңезинде ук складтан 115 муң 512 рубль түнүг телевизорлар, соодук-чулар болгаш еске-даа чүл-дер читкен. Ол дүне Бабажа-новтун терели В. Кыргыс деп кижилерин алыр болган. Бабажанов ол кижилер өр-тек-уелиг эт-сеп кадагалар дугайында дугуржугаа-керээ-да чарып албаан болган. Харын-даа ол "танымал" суму-нуң хамаагы учуңдаа безин кирбээн болуп турар. Интер-наттын удуртукчуларының тайылбырлап турары-биле алырга, ол читкен телевизор-ларнын, соодукчуларнын чам-дызы үрелик деп турар. РФ-тин Төп пенсия фондузу үрелик телевизор, соодукчулар-ны канчап бээр чорудуптар деп?

Бабажанов ук аарыг инва-лид урууттарын бажын-интер-наттын директорунун ажил-агыт талазы-биле оралакчы-зы, бүгү эт-хөрегини хары-лаар кол кижилер бооп турар.

Интернаттын тракторунуң тележжызы, тергези, сипен-кестирер агрегады, кожулут 4 андазыны — шупту читкен. Опарны база үндүр бижээн су-раглыг. Дерт саар инектери база чиде кылаштык берген.

Бабажановтун саналы-биле интернаттын девискээ-ринге турган өртөк удуу суг, шыгжамыры 150 тонна ишкир доскаарны дуглааш, оон суг сордурар херекселени эскээр көжүр берген. Бир эвес ук девискээрге өрт болуп берген болза, ону та чүдүн-биле өжү-рер дээр эштер чүе? Дерттен санныг сандаларын Кызыл-дан эккелген турган. Олар ол-ла дүне шупту өрттенип кал-ган. Херек кырында 40 сандай шупту өрттөнгөн бе деп база билдинмес. Ук когарал дээр кым-даа харымсалга чүкте-везин. Өрттөнгөн сандаларын, база-ла үндүр бижип каапкан.

Ук интернатка хамааржыр чаа "Запорожец" маркалыг чик машинаны чыл безин чедир эдилевейн, үрей үстүрүп кааш, база-ла үндүр бижип-кен. Оон мотор болгаш еске-даа кезектерин кайнаар апар-ганы билдинмес. Чер-ле ынчаш мындыг кара тура-зында херек үлгүлөп, күрү-

Чоокта чаа ол Абакандан чик автомашина дугуйлары эккелген, оларнын база кай-наар барганы билдинмес.

Ийи чыл бурунгаар "Шын" солунга бо интернаттын чүт-түг байдалынын дугайында "Делир барган Держиг-Аксы" деп чүл бижээн мен. Оон соонда анаа хамаарыштыр хемчеглер алдынган хире болган. Ынчалза-даа амгы үе-де бо-ла интернаттын сани-тарлыг байдалы мырнай дү-вренчиг байдалда келген. Чер адаанын хоолайлардан чок-күзүрүмүг суг дашкаар үнүп, халдарылыг аарыглар тараттыр чыгыр берген. Бо ду-гайында республиканын сани-тар-эпидемиологтук стан-циязын ажилдакчыларыне-ке дыннапкан бис. Каян, кан-дыг хемчег алганы билдин-мес.

Бо сандалгай интернаттын ажилыга, үнелиг эт-севиниң үндүр бижитиниң турарынга хамаарыштыр истелге чор-дарын эрге-хоойлу органын-дан дилээр-дир мен. Ша-кааа кончуг арга-дуржуга-лыг юрист херек.

Алдын-оол МААДЫ.
Держиг-Аксы суур.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республикаың Чазак болгаш "Шын" солун редакциязын коллектив

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

Кустурт Сар, Чисмаа Монгуш, Айлан Монгуш, Сергей Хертек, Таан-оол Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчысы — 3-33-91, секретары — 3-34-98.

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

КИДИСТЕР:

Нюител-политиктиг кидис — 3-39-15; Компьютер өрээли — 3-36-82; Бухгалтерия — 3-41-16;

Солуну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүне өрзөн болгаш чыскаган. Неделда үш каптал үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 5777. Чазыг 38.

АГАР САНЫБЫС: №4070381040000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465, корп

сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязынын Парлапта болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоолжудулгазын чорудулазыга контроль болгаш бүртүктөлүш Тыва девискээр эргелекчиге бүртүктеткен.

Бүртүктеткен дугайы — Т-00007. ТР-нин парлапта болгаш информация куркомитетинин типографиязынга парпаан.

(Кызыл, Шетинин-Кравченко, 1).

Солунда парлапталган материалдарнын авторларынын бодалдары редакциянын туружу-биле д